

čajniji element, kohezivna snaga rimskoga društva u cjelini i kao takvoga možemo ga svakako zamisliti da se zahvaljuje, odnosno moli Nutricama za zaštitu svoje obitelji.

Rimska kolonija *Ulpia Traiana Poetovionensis* u 2. i 3. stoljeću bila je razvijeno prometno središte rimskih građana kozmopolitskog porijekla. Od prvog dolaska Rimljana odnosno rimske vojske na područje grada i njegove okolice prohujala su stoljeća. Starosjedoci su se odavno uklopili u rimsko društvo (što vrlo dobro dokazuju poteškoće prilikom određivanja njihova keltskog porijekla), a tek su ponegdje održali sjećanje na epihorske kultove. U takvoj konstelaciji malo je vjerojatno da nakon dva stoljeća vrlo uspjele romanizacije u Petoviju iskrsava sjećanje na neki stari keltski kult. Na ovome mjestu ne može se odgovoriti na pitanje porijekla kulta Nutrica, ali se može upozoriti na njegovu pojavu koja je trajala samo određeno vrijeme i bila prisutna samo u Petoviju. Na pitanje je li ili nije kult vezan uz pomodarstvo mogla bi odgovoriti i stilska analiza reljefa kao i njihova komparacija s reljefima Nutrica iz drugih područja. Naime, ikonografska je analiza već ranije pokazala da petovijske Nutrice pripadaju posebnoj grupi prikaza. Tek bi skup različitih analiza mogao odgovoriti na pitanje u kolikoj su mjeri božice *Nutrices Augustae* keltskog porijekla.

Zaključno

Na kraju nam preostaje ustvrditi da knjiga Marjete Šašel Kos *Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic* zaista predstavlja veliki korak prema razumijevanju religioznog života u rimskim provincijama. Preuzetu je znanstvenu zadaću autorica riješila s prihvatljivim interpretacijama. Njezino poznavanje znanstvene literature gotovo nema praznina, dok je vještom uporabom znanstvenog aparata ponudila dokaze svojim interpretacijama i pružila najveći mogući stupanj ponude informacija zainteresiranom čitatelju.

Mirjana Sanader

*****

Anthony R. Birley, *Hadrian, The Restless Emperor*, Routledge, London and New York 1997, pretiskano 1998. XVII + 399 stranica + 7 mapa i tlorisa + 37 slika.

Autor je poznati stručnjak za staru povijest, koju predaje na Sveučilištu Heinricha Heinea u Düsseldorfu. Prije toga bio je profesor antičke povijesti na Sveučilištu u Manchesteru. Sin je prof. Erica Birleya (1906.-1995.), jednog od vodećih stručnjaka za rimsku vojničku povijest. Mlađi brat Robin istražuje logor u Vindolandi (Chesterholm, po sredini Hadrijanova zida), u kojem je pronašao jedinstvene drvene pločice s pismima članova posade. Birley je, kako i sam ističe, rođen u Chesterholmu, gdje je i njegova

stara rodna kuća dobrim dijelom sagrađena od kamenja iz logora u Vindolandi. Vjerojatno se upravo u njegovim dječaćkim danima i lutanjima podno zida i uokolo njega kriju i zanimanje za Hadrijana i začeci ove knjige. Uostalom, i sam je Hadrijan 122. godine posjetio ovaj zid i ove predjele.

Birleyjev profesor je, uz ostale, bio i jedan od najpoznatijih stručnjaka za staru povijest u 20. stoljeću – Ronald Syme (1903.-1989.) u Oxfordu. Ovoj su knjizi prethodile i Birleyjeve knjige o rimskoj Britaniji, te životopisi Marka Aurelija (1966., treće izdanje 1993.) i Septimija Severa (1971., drugo izdanje 1988.). Treba naglasiti da prije ove knjige, u suvremenoj historiografiji Hadrijanove biografije nije bilo punih sedamdeset godina, sve tamo od poznatih djela Nijemca W. Webera iz 1907. i Engleza B. W. Hendersona iz 1923. godine. Dakako, postoji čitav niz važnih i vrijednih, većih i manjih studija o Hadrijanu i njegovu vremenu, ali ovako cjelovite knjige nije bilo već sedam desetljeća. Stoga smo odlučili načiniti njen sažeti prikaz za našu stručnu javnost.

U *Uvodnom dijelu* autor je dao pregled pisanja o Hadrijanu od antike do naših dana, s kraćim osvrtom na pojedina vrela i važnije autore tijekom stoljeća. U prvom poglavlju, *Djetinjstvo u flavijevskom Rimu*, prikazano je razdoblje Hadrijanovih početaka – rodio se u Rimu 24. siječnja 76. *Stara domovina* naslov je drugog poglavlja koje sadrži pregled povijesti provincije Betike (jugoistočna Hispanija), odakle su potjecali Hadrijanovi preci, naseljeni u Italici koju je 206. pr. Kr. bio utemeljio Scipion Stariji uzvodno od Hispalisa (današnje Seville). Onamo je, iz Hadrije u Venetu, stigao prvi *Aelius*, kako je to Hadrijan pomno zabilježio u svojoj autobiografiji. Dvije stotine godina kasnije, pradjed njegova djeda *Marullinus* ušao je u rimski senat. Hadrijan je posjetio Italiku kao petnaestogodišnjak, godine 90./91. Čini se da nije bio odveć impresioniran, jer svoje mjesto kasnije nije spominjao niti se onamo vraćao. U trećem je poglavlju obrađen *Vojnički tribunat* Hadrijanov kao početak njegove karijere u razdoblju između Domicijana i Trajana, u raznim službama između Italije, Germanije i Dacije. Slijedi poglavlje *Principatus et libertas* koje pokriva vrijeme od 94. do 105. godine, tj. kratku vladavinu Nerve i uspon na prijestolje Trajana koji se nalazio u Germaniji i kojeg je Hadrijan osobno obavijestio o Nervinoj smrti. Hadrijanov odnos s Trajanom imao je uspona i padova, ali je Hadrijan stalno bio blizu vrha pa je godine 101. pošao s Trajanom u dački rat, gdje se sprijateljio s mnogim vodećim ljudima. Bio je zatim izabran za pretora i pučkog tribuna. U poglavlju *Mladi general* pratimo daljnji Hadrijanov uspon u vojničkoj karijeri. Godine 105. dobiva zapovjedništvo nad legijom *I Minervia* u Germaniji. Sudjeluje i u dačkim ratovima i postaje namjesnikom Donje Panonije i zapovjednikom njene vojske. Uspješno namjesništvo donijelo mu je konzulsku čast 108., u 32. godini života, deset godina prije nego li je to bilo uobičajeno. Nakon što je odslužio konzulsku službu, dvije godine ostao je u Rimu, ali se dosađivao i zato pošao u Grčku koja ga je privlačila kao prijatelja svega što je grčko. Hadrijanov bo-

ravak u Grčkoj i sadržajnost toga boravka u razvoju Hadrijanova filhelenstva obrađuje šesto poglavlje, *Arhont u Ateni*.

Parti su se pokrenuli na istoku i Trajan je 112. morao intervenirati. Hadrijan sudjeluje u ratu kao Trajanov *legatus* i *comes*. Postaje namjesnikom u Siriji već početkom te ekspedicije, obrađene u sedmom poglavlju (*Partski rat*). Hadrijan je bio miljenikom i zagovornikom Trajanove žene Plotine, a u 24. godini oženio se Trajanovom unukom Sabinom. Tijekom partske vojne, Trajan se razbolio i umro 117. u Selinuntu u Ciliciji. Hadrijan je u Siriji 9. kolovoza dobio pismo kojim ga car imenuje cesarom, a sljedećeg dana stiglo je drugo pismo s obaviješću o carevoj smrti. Osmo poglavlje, *Novi vladar*, obrađuje okolnosti i prilike, te osobe koje su bile sudionicima početaka Hadrijanova carevanja. Ovaj se, naime, u Rim vratio 9. srpnja 118., nakon putovanja kroz Meziju i Panoniju, pa preko Emone i Arimina, Flaminijevom cestom u Rim. U devetom poglavlju (*Povratak u Rim*) prikazane su Hadrijanove djelatnosti u tome razdoblju. On organizira svoju vladavinu, dovršava velike Trajanove građevinske i druge projekte, okuplja suradnike. Velikog arhitekta Apolodora ponizio je i doveo u nemilost, te ga je, kako se čini, dao i usmrтитi. Rim je napustio 122. i pošao za Galiju, Germaniju i Britaniju, a posjetio je i Norik, kako to prikazuje deseto poglavlje pod naslovom *Na germanskoj granici*. Ondje je pregledao vojsku i učvrstio limes. Drvene utvrde dao je, naime, učvrstiti kamenim zidovima. Nakon učvršćenja granice na Rajni i Dunavu, prešao je u Britaniju – tome je posvećeno zasebno, jedanaesto poglavlje (*Hadrijanov zid*). Ovdje je obrađen carev boravak u toj otočkoj pokrajini i grandiozni njegov poduhvat izgradnje sjevernog bedema Carstva, uz druge djelatnosti u provinciji. Sredivši prilike u Britaniji, Hadrijan se 122. vratio u Galiju i zatim pošao u Hispaniju. U Aleksandriji izbijaju neredi. U vrijeme proslave 150. obljetnice otako je prvi car Oktavijan dobio naziv *Augustus* (16. siječnja 27. pr. Kr.), Hadrijan je u Taraku (Taragoni). U povodu te proslave došlo je do važnog političkog obrata i Hadrijan kuje novac na kojemu, umjesto dotadašnje uobičajene formule *Imp. Caesar Traianus Hadrianus Aug.*, stoji samo ime *Hadrianus Aug.* Poruka je jasna – on sebe želi vidjeti kao novoga Augusta; to je ujedno i naslov dvanaestoga poglavlja (*Novi August*). Međutim, prilike u državi zovu ga na istok i njegov prijelaz iz Hispanije u Mauretaniju 123. godine značit će posljednji Hadrijanov osobni dodir sa zapadnim provincijama. Novi će August svoje napore usmjeriti prema istoku (te događaje obrađuje trinaesto poglavlje, *Povratak na istok*). Uslijedili su pregovori s Partima i obilazak Male Azije. U Bitiniji, u gradu Klaudiopolu, ujesen 123. ili u proljeće 124. susreo je mladića Antinoja s kojim će ostati povezan do Antinojeve smrti u listopadu 130. Mladić se, naime, svojevóljno utopio u Nilu, žrtvujući se za svoga prijatelja i cara. Ljeto 124. Hadrijan je proveo u Maloj Aziji, obilazeći njene gradove i krajeve, dijeleći povlastice i podižući brojne javne građevine. Iz Efeza je otplovio prema Rodosu, da bi u rujnu 124. prosljedio za Atenu. Slijedeću, 125. godinu proveo

je u Grčkoj (*Godina u Grčkoj*). Njegovo je filhelenstvo došlo do punoga izražaja u druženju s istaknutim grčkim suvremenikima Plutarhom, Herodom Atičkim, Epiktetom i drugima. Postaje sudionikom eleuzinskih misterija. Pokreće veličajne građevinske poduhvate kao što su dovršenje Pizistratova hrama Zeusa Olimpijskoga koji je, uz Akropolu, i danas najuočljiviji spomenik stare Atene. Gradi, osim toga, Hadrijanovu stou s knjižnicom i niz drugih građevina po Grčkoj.

U svibnju 125. Hadrijan je iz Dirahija otplovio prema Siciliji. Tom je prilikom izdana emisija novca s legendom *Restitutor Siciliae et Italiae*. Putuje zatim po Italiji, rješavajući različite sporove i potičući gradnje. Godine 127. podijelio je Italiju na četiri regije s carskim legatom ili konzularom na čelu. Senat mu je dodijelio titulu *Pater patriae* (a tako se zove i sljedeće, šesnaesto poglavlje), koja će nakon 128. godine postati redovitim dijelom carske titulature. Za boravka u Italiji vodio je i trajnu brigu o provincijama. Godine 128. otputovao je u Afriku (o čemu govori sedamnaesto poglavlje pod naslovom *Afrika*), obilazio pokrajine i nadzirao legije i vojne posade. U Lambezi je održao čuveni govor legionarima, koji je očuvan uklesan u kamenu. Povratak iz Afrike bio je u znaku dočeka kakvoga su ga senatori bili priredili Augustu kada se ovaj 19. pr. Kr. vratio s istoka u Kampaniju. Ljeto 128. Hadrijan provodi u Rimu, pregledavajući gradnje po gradu i u svojoj vili u Tiburu. Uvjerava se da je grad u sigurnim rukama, pa najavljuje višegodišnji boravak izvan Italije. U rujnu 128. ponovno odlazi u Grčku, da bi zatim prešao u Malu Aziju, gdje je obilazio njene južne predjele. Zatim je otputovao u Kapadociju i Siriju, pa preko Arabije i Judeje u Egipat. Ovo će se putovanje protegnuti na pune tri godine.

U osamnaestom poglavlju, *Hadrianus Olympius*, prikazane su brojne Hadrijanove djelatnosti po Grčkoj, različite gradnje i organiziranje saveza svih Grka sa sjedištem u Ateni – tzv. *Panhellenion*. Atenjani ga časte vrhunskom titulom *Hadrianos Sebastos Olympios*, a neki čak tome dodaju i *Zeus Olympios*. To je ime bilo stalnim dijelom njegove titulature u grčkom dijelu Carstva. Car je boravio u Antiohiji i drugim glasovitim gradovima. U Judeju je došao 130., planirajući ustanoviti rimsku koloniju u Jeruzalemu – velik izazov Židovima. Sva njegova putovanja bila su popraćena odgovarajućim emisijama novca. U srpnju ili kolovozu 130. stigao je u Egipat i ondje obilazio gradove i slavne građevine, te dijelio povlastice i počasti. U drugoj polovici listopada carska svita na lađama je doplovila u Hermopol, 96 km južno od Oksirinha. Tu je 24. listopada poginuo njegov ljubimac Antinoj, a car mu je sagradio čitav grad, *Antinopolis*. Antinojeve kipove i svetišta Hadrijan je potom podizao širom Carstva. Hadrijan se vraća u Aleksandriju i 131. polazi u Siriju. Boravak u Egiptu i tragična Antinojeva smrt opisani su u devetnaestom poglavlju, *Smrt na Nilu*, a u sljedećemu pod naslovom *Atena i Jeruzalem* Hadrijanov treći boravak u svojstvu cara u Ateni, u kojoj će i prezimiti. Veliku naklonost prema Atenjanima iskazat će nizom odredbi o oslobađanju poreza i privilegijama danim brojnim svetišti-

ma i pojedinim građanima. Kanio je vratiti se u Rim, ali je u proljeće 132. u Judeji izbila pobuna, s teškim gubicima po rimsku vojsku. Pod vodstvom Simona bar Kohbe ustanici su zauzeli dio pokrajine i držali je skoro tri godine u svojim rukama. Čini se da se Hadrijan stoga na neko vrijeme vratio u Judeju u kojoj je i dalje bjesnio gerilski rat. Iz Britanije je pozvao tamošnjeg namjesnika i svog najsposobnijeg zapovjednika, Seksta Julija Severa, rodom iz naših krajeva (iz Ekvuma, današnjeg Čitluka kod Sinja). Ovaj je u ognju i krvi 135. ugušio židovski ustanak. Judeja je praktički bila spaljena, a stanovništvo pobijeno ili predano u ropstvo, tako da u Palestini gotovo da i nije više bilo Židova. Jeruzalem je postao rimska kolonija *Aelia Capitolina*, a na mjestu Svetinje nad svetinjama podignuta je konjička statua Hadrijanova, zajedno s onom Jupitrovom. Podignuti su Afroditi hramovi, a uvelo se i štovanje Bakha, Serapisa i Dioskura, o čemu svjedoči novac s njihovim likovima i izvješća sv. Jeronima i Euzebija.

Nakon šest godina, u proljeće 134., Hadrijan se preko Mezije i Panonije, a vjerojatno i Dalmacije, vratio u Italiju. Vodi upravne poslove i dovršava svoje velike građevine, te boravi u svojem ljetnikovcu u Tiburu (Tivoli), ukrašivši ga spomenicima prikupljenim na svojim višegodišnjim putovanjima. Rješava neke stvarne i umišljene urote zbog kojih ubija i neke svoje rođake i suradnike. Vodi brigu i oko svog nasljednika, te nakon smrti Lucija Elija Cezara (umro od tuberkuloze) određuje za tu ulogu Tita Elija Cezara Antonina. Međutim, car je počeo pobolijevati od opće slabosti, a mučila su ga i krvarenja, teškoće u disanju i vodena bolest. Tijekom 136. njegovo je stanje bivalo sve lošije, uz poneko manje poboljšanje. Danas znamo da je to bila koronarna aterosklerotična srčana bolest. Hadrijan je želio umrijeti i molio je da ga ubiju, no to se nitko nije usudio učiniti (*Gorki završetak*). Konačno je u patnjama izdahnuo u Bajama kod Napulja, 10. srpnja 138., u prisutnosti svog nasljednika Antonina. U početku su ga pokopali u staroj Ciceronovoj vili u Puteoliju (Pozzuoli), a kasnije prenijeli u njegovu monumentalnu grobnicu koju je dao načiniti po uzoru na Augustov mauzolej i koja je danas, pod imenom Castel san Angelo (u blizini crkve sv. Petra), jedan od najpoznatijih građevinskih spomenika staroga Rima.

Epilog je autor posvetio čuvenoj pjesmi u pet stihova, koju je Hadrijan bio napisao pred smrt a sačuvana je u njegovom životopisu, na početku opsežnog spisa koji sadrži carske biografije pod skupnim renesansnim imenom *Historia Augusta*:

animula vagula blandula
hospes comesque corporis,
quo nunc abibis? in loca
pallidula rigida nubila –
nec ut soles dabis iocos.

Moja dušice, nestalna lualice,
gostiljo i družice moga tijela,
kamo ćeš otići? U mjesta
bljeđahna, mrzla i mračna –
i nećeš se više obično šaliti.

Rijetko je koja pjesma ovakve kratkoće doživjela toliko tumačenja, pa i osporavanja izvornosti. Ipak, spor oko izvornosti riješen je u korist Hadrijana, u čijim se stihovima prepoznalo nadahnuće pjesnika Enija. Hadrijana su razočarali toliki udarci posljednjih godina života: smrt ljubimca Antinoja, židovski ustanak, problemi oko nasljeđivanja, bolest i drugo. Ovi su stihovi izraz duševnog stanja jednog velikog vladara, ali umornog čovjeka. Birley ga je, u naslovu svoga djela, s pravom ocrtao: *nemirni car*. Nijednoga vladara dotad nisu toliki dijelovi Carstva vidjeli u različitim prigodama, na brojnim putovanjima. Od dvadeset i jedne godine, koliko je vladao, više od polovice proveo je na putovanjima izvan Rima i Italije, pa je lakše nabrojiti pokrajine u kojima nije bio, od onih koje je posjetio. Njegova je vladavina u cjelini bila velika epoha staroga svijeta i vrijeme cvata antičke uljudbe između Rima i Atene, zapada i istoka. Barbarske provale trideset godina kasnije označit će početak propadanja toga svijeta.

Ova izvrsna knjiga čita se kao roman, zahvaljujući tome što je nastala u spoju engleske historiografske elegancije i germanske znanstvene temeljitosti. A. Birley je magistralno prikazao vladavinu ovoga imperatora, složenost njegove naravi i mnogostrukost njegovih djelatnosti. Njegovoj je popularnosti u naše vrijeme, bez sumnje, pridonijela i velika francuska spisateljica Marguerite Yourcenar čuvenim romanom *Hadrijanovi memoari*, napisanim 1951., koji joj je donio svjetsku slavu i Nobelovu nagradu 1979. godine. Kako je poznato, Hadrijan je doista napisao svoje memoare, ali oni nažalost nisu očuvani. Yourcenarova je gotovo čitavog života proučavala osobu i djelo toga cara i njegovo doba, pretočivši prikupljene podatke u to jedinstveno umjetničko djelo puno životne mudrosti i dubine. To je ponajprije prvorazredna literatura, jer inače ne bi doživjelo toliki uspjeh. No, to je, dakako, u prvome redu roman i jedno od mogućih gledanja na život velikog čovjeka i imperatora. *Hadrijanovi memoari* su izazvali kontroverze među povjesničarima, na što se i Birley na nekoliko mjesta osvrnuo. No, ono postoji kao neovisno umjetničko djelo prvoga reda kojim je Yourcenarova ušla Hadrijanu "pod kožu" i nakon prohujalih 19 stoljeća dala sjajan portret i Hadrijana i njegova vremena.

Kako je naša zemlja prikazana u knjizi *Hadrijan, nemirni car*? Autor je precizno odredio i opisao careve boravke u Panoniji i visoke funkcije i djelatnosti što ih je ondje obavljao još kao mladi časnik i Trajanov suradnik. Izvrsno poznavajući naše krajeve, Hadrijan je bio višestruko povezan s njima. Važnom naselju u Mursi (Osijeku), koje se razvilo iz rimskoga logora, dodijelio je status punopravnog rimskog grada u rangu kolonije (*Aelia Mursa*). Legijskom logoru u Burnumu (Ivoševci kod Kistanja, južno od Knina) dao je status municipija, nakon što su legije napustile provinciju Dalmaciju. Isti je status dodijelio i drugim naseljima u Panoniji i drugdje. Hadrijan je, po svemu sudeći, u više navrata prolazio Dalmacijom. Dokaz da ju je posjetio i u svojstvu cara je tzv. "novac putovanja", očuvan u jednom jedinom postojećem primjerku, nađenom u Smirni 1910. godine. Na

njemu je carski lik na konju, a s druge strane legenda *Exercitus Dalmaticus*. Taj je novčić objavio Kurt Regling u *Zeitschrift für Numismatik*, 35, Berlin 1925., a don Frane Bulić je tu raspravu pretiskao u *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 49, Split 1926.-1927. Na više latinskih natpisa u unutrašnjosti provincije Dalmacije zabilježena su imena rimskih građani koji nose Hadrijanov gentilicij *Aelius*, što upućuje na carevu ulogu u romanizaciji i urbanizaciji naše pokrajine. Ti su procesi jačali upravo s carevim prolascima kroz Dalmaciju, vjerojatno još dok je kao Trajanov časnik išao za Daciju 105., a zatim kao car ovuda prolazio 118., 124. i 134. i možda još nekom prilikom. U svojoj inače opsežnoj *Bibliografiji* autor ne spominje tu raspravu – uz važnije stare naslove pretežito je ponudio naslove izašle nakon 1970. Iz te je bibliografije vidljivo koliko je bilo zanimanje za Hadrijana i njegovo doba među izučavateljima stare povijesti. Nažalost, većina pobrojanih naslova ne stiže do naših knjižnica. Iako je bez sumnje lakše i privlačnije baviti se bilo kojom znanošću ako je dostupan “alat” u vidu stručne literature (što se vidi i u ovoj knjizi), autor je ustvrdio da je u nekoliko navrata htio odustati od pisanja, svjestan složenosti i veličine teme. Anthony Birley ipak je dobro obavio svoju zadaću, uspješno našavši odgovore na pitanja jednog složenog vremena u kojem je dominirala kompleksna i kontroverzna osoba “nemirnog imperatora”, Hadrijana. Hadrijan živi i danas, preko tolikih spomenika koje je sam ostavio, preko sjajnog romana M. Yourcenar, a sada i preko vrijednog i korisnog djela A. Birleyja. Poželimo autoru da napiše još takvih knjiga!

Marin Zaninović